

HARMADIK RÉSZ.

Unitárizmus Lengyelországban.

XV. FEJEZET.

Az antirinitárizmus kezdete Lengyelországban, 1565-ig.

Eleddig egyre ismétlődő fiaskókról és gyakran tragédiákról számolhattunk csak be. Ahol csak előállott egy-egy függetlenül gondolkozó tudós, vagy prédikátor, s elég merész volt, hogy a józan észre, vagy a Szentírásra, vagy a korai egyházi atyákra hivatkozzék az Istenről, vagy Jézusról alkotott orthodox dogmákkal szemben, lett légyen az protestáns, vagy katolikus többségű országban, Olasz-, vagy Franciaországban, Svájcban, vagy Hollandiában és Németországban az egyház és az állam egyaránt azonnal számadásra szólította fel s arra kényszerítette, hogy visszavonja tanait és elhallgasson, vagy, ha azt nem tette, akkor száműzetést, bebörtönöztetést, sőt vértanúságot is kellett szenvednie. Ilyenformán ez a mozgalom sikeresen elfojtatott egész Nyugat-Európában. Ezekről a leverő hatású történetektől most szerencsésebb kimenetelű események felé fordulhatunk, mert akadt két ország Kelet-Európában, ahol az üldöztetés, sőt a halálbüntetés is előfordult ugyan, de az állami törvények mégis türelmesebb szelleműek voltak s kevésbé szolgai módon állottak az Egyház kívánságainak rendelkezésére.

E két ország egyike Lengyelország. (A reformáció korában Lengyelország nagy és hatalmas monarchia volt, valamivel nagyobb kiterjedésű, mint Texas (az Egyesült Államokban! Ford.) s a lengyelek Európa legszabadabb és legfelvilágosultabb népei közé tartoztak. Fővárosa, Krakkó, Észak-Európa második legrégebbi egyetemével dicsekedhetett s olyan híres tudósokat nevelt és bocsájtott ki falai közül, mint például Copernicus; legnagyobb városa (és későbbi fővárosa), Varsó, pedig a „Kelet Párizsa” címet érdemelte ki magának.) A lengyelek eredete bizonytalanságban vész el, annyi azonban biztos, hogy

ahoz a nagy szláv népcsaládhoz tartoznak, mely századokon át tartotta hatalmában Kelet- és Délkelet-Európát. A IX. században a vándorló törzsek egy néppé kovácsolódtak össze s bevezették az öröklődő monarchikus rendszert állam-rendjükbe. A XIV. század vége felé Litvánia nagyhercegségét is Lengyelországhoz csatolták a híres Jagiello dinasztia uralma alatt, mikor pedig ez a dinasztia 1572-ben kihalt, a monarchia szabad-királyválasztó rendszerré alakult át, ami miatt a nép szerette országát köztársaságnak nevezni. A kormány-hatalom ilyenformán a nemesség kezébe csúszott át s ez az osztály mindazokat magába foglalta, akiknek földbirtokaik, vagy akiknek ősei földbirtokosok voltak. A nemesség (az összlakósságnak mintegy tíz százaléka) egyenlő politikai jogokkal bírt s csak a nemesek szavazhattak. A mágnások, vagyis a többségnél hatalmasabb nemesek, óriási földbirtokok felett rendelkeztek, sőt városok és falvak felett is és csaknem abszolút jogot gyakoroltak jószágaik fölött. A törvényeket képviselőik hozták országgyűléseken. A nemesek közmondásosan vitatkozó és egymásra féltékenyedő természetükről voltak ismertek. Úgyannyira, hogy a szomszédos népek, kihasználva az ország belső ellentéteiből fakadt gyengeségét, végül is Lengyelországra támadtak s három nagy osztzkodás során (1772-ben, 1793-ban és 1795-ben) darabokra szaggatták az ősrégi királyságot s Oroszország, Ausztria és Poroszország között szétosztották azt teljesen. Ilyenformán egy és egynegyed századon át Lengyelország a térképen nem, csak fiainak szívében létezett, míg azután a világháború utáni változások következményeképpen ismét elfoglalhatta helyét Európa nemzetei és országai között.

Lengyelország már a X. században elfogadta a kereszténységet, Litvánia pedig hasonlóképp cselekedett a Lengyelországgal való egyesítés alkalmával. A nemesek azonban nem nagyon engedtek külföldi hatásokat érvényesülni országukban, úgyannyira, hogy míg az Egyház csaknem abszolút hatalmat gyakorolt Nyugat-Európa országai felett, Lengyelországra nézve csak igen gyenge befolyást tudott érvényesíteni. Már Luther előtt, a valdiak és a husziták tanai is hozzájárultak az Egyház befolyásának gyengítéséhez s bár itt is hoztak törvényeket az eretnekség ellen, azokat nem igen hajtották végre, s így a reformáció korán és könnyen gyökeret verhetett az országban. A protestantizmus különböző formákban jelentkezett a lengyelek között, mint lutheránus, majd református (kálvinista) hitforma,

de voltak Cseh Testvérek (Husziták) és anabaptisták is, ez utóbbiak külön szervezet nélkül, inkább a kovász szerepét játszva, különösen a reformátusok között. Ezek között a református egyház lett a legerősebb, főként a nemesség soraiban terjedt el s a Cseh Testvérek is velük léptek azután unióba. A nemesség nagy részének tevékeny rokonszenvezésével a reformáció gyorsan és mélyrehatóan elterjedt. A katolikus egyházi zsinatok hoztak ugyan törvényeket ellene, de azokat nem tudták végrehajtani. A XVI. század közepéig a katolikusok hatalma megtört s végül is több mint kétezer katolikus templom került a protestánsok kezébe s az országgyűlés két házában nagy többsége az új hitforma tagjainak soraiból került ki. II. Zsigmond Ágost király (1548—1572), bár katolikus vallású maradt, nagy türelmességet tanúsított s vonakodott a „disszidensek” (a nem-katolikusok) üldözésétől, mondván, hogy ő mindkét félnek, bárányoknak és kecskének, egyaránt királya akar lenni. Halála után pedig a nemesek 1573-ban egyezményt kötöttek, melyben minden polgár számára egyenlő jogokat biztosítottak, felekezetre való tekintet nélkül s később is megkövetelték királyaiktól, hogy megkoronáztatásuk előtt tegyenek esküt ennek az egyezménynek a megtartására. Mikor, nem sokkal ez után, a trón egyik jelöltje vonakodott, lévén katolikus, letenni ezt az esküt, azt mondták neki: „Si non jurabis non regnabis”, ha nem esküszöl, nem fogsz uralkodni, s a jelöltnek engednie kellett.

(Az antitrinitárizmus első nyomait azonban nem a protestánsok, hanem a katolikusok között találjuk fel s egy különös történet alakjában értesülünk róla. Krakóban 1546-ban volt egy kis, szabadelvűen gondolkozó katolikus tudósokból alakult kör, mely magán úton összejöveteleket tartott s az akkoriban egyre jobban terjedő protestáns elvek megbeszélésével foglalkozott. Vezetőjük Lizmanini (Lismanino) Ferenc, a lengyelországi Ferenc-rend feje és Bona királyné gyóntatója volt, kinek az olasz származású királyné Ochino néhány beszédét átadta tanulmányozás végett. Egyik összejöveteleikön megjelent egy „Spiritus” néven szereplő holland is, aki vendéglátó barátjának könyvtárában egy imakönyvre bukkant, melyben külön imák voltak a szentháromság mindenik személyéhez intézve külön-külön, mire a hollandus megkérdezte a jelenlevőktől, hogy vajjon ők három istent imádnak-e eszerint.) A tárgyat hamar elejtették, közben azonban a felvetett kérdés mély benyomást tett a jelenlevőkre, kik közül többen később antitrinitáriusokká

lettek. Hasonló befolyást gyakoroltak még más események is. Servetnek a szentháromságról írott könyvecskéjét sokan olvasták Lengyelországban. Socinus Laelius meglátogatta Lizmaninit Krakkóban 1549-ben. Stancaró, aki az ottani egyetem héber tanára lett, kevéssel utóbb nagy felfordulást okozott tanításaival, melyek szerint Krisztus csak emberi természetéből kifolyólag volt közbenjáró a mi részünkre s ilyenformán félretéve istenségének kérdését, előkészítette az utat a szentháromság dogmájában való kételkedés részére s olyan vitát indított meg, mely jó öt-hat éven át foglalkoztatta az új reformátorokat. Hasonlókép, minthogy Lengyelországnak szoros összeköttetései voltak Olaszországgal és az olasz műveltséggel, sok olasz eretnek látogatott el ide titokban, vagy terjesztette eszméit írásai útján. Ilyenformán készült el a talaj annak a mozgalomnak a kifejlődésére, melyet most ismertetni fogunk.

A lengyel lutheránus egyházra az antitrinitarizmus soha nem gyakorolt semmiféle befolyást, de Kis-Lengyelország és Litvánia református egyházaiban olyan előrehaladásra tett szert, hogy egyideig győzelme biztosnak látszott. Ifju nemes emberek és lelkészek, akik Németország, Svájc és Olaszország egyetemein is megfordultak, tudomást szereztek Servet tanításáról s magukkal hozták azokat hazájukba. A szentháromság elleni első nyilvános támadás Goniondz-i (Gonesius) Péter nevéhez fűződik. Külföldre küldték, hogy a lelkészi pályára készüljön, tanulmány-útján azonban nemcsak, hogy protestánsná lett, hanem Servet tanításait is felfedezte s oly hévvel vitatta azoknak igazságát, hogy Melanchton végül is Wittemberg elhagyására kényszerítette. 1535-ben tért vissza Lengyelországba s a református egyház lelkésze lett. A következő évben a secemin-i zsinaton hosszú értekezést tartott a szentháromság ellen, megtagadva a niceai és az athanáziuszi hitvallást s csak az apostoli hitvallást fogadta el, nézeteit pedig a zsinat ítéletére bízta. A jelenlevő tagokra olyan mély benyomást tett Gonesius, hogy nézeteinek megvizsgálására Melanchtonhoz küldték Wittembergbe, ki aztán hiába igyekezett őt tévedéseiről meggyőzni.

Az új nézetek gyorsan terjedtek a következő három év alatt, s mikor, a pinczow-i zsinaton, 1558-ban, ismét tárgyalás alá kerültek, sok hívőre találtak úgy a papság, mint a nemesség soraiból. Mindazonáltal a zsinat többsége elítélte Gonesiust s minthogy arra kötelezte, hogy hagyja el Kis-Lengyelország tartományát, ő Litvániába ment, hol még merészebben hirdette

meggyőződését, sőt a brest-i (Brest Litovsk) zsinaton, 1560-ban, még fejlettebb formában tárta azt elő, hozzáfűzve az anabaptisták ellenvetését is a gyermek-keresztelést és a fegyverfogás jogosságát illetően. A talajt itt is Stancaro és Servet tanításai készítették volt elő. A zsinat, egyházi szakadástól félve, a kiközösítés terhe alatt megtiltotta elvei hirdetését, ő azonban közben sok kiváló nemes támogatását szerezve meg magának, ép úgy folytatta tanításait, mint azelőtt.

E nemesek egyike volt Jan Kiszka, aki bázeli tanulmányai során Chateillon és Curione szabadelvű hatása alá került s ilyenformán kész lélekkel fogadta ezeket az új elveket. Litvánia második leghatalmasabb mágnása volt, óriási területek felett rendelkezett, többek közt négyszáz falu és hatvan város ura is volt, s páratlan befolyást gyakorolt. Egész befolyásával Gonesius mellé állt s Wengrow nevű városának lelkészévé tette őt, mely ilyenformán Lengyelország legelső antitrinitárius egyházközségeként jegyezhető fei. Egyúttal nyomdát is szerelt fel részére, hogy hitét ez úton is hirdethesse. Rendre körülbelül húsz antitrinitárius egyházközséget és templomot alapított a birtokában levő területeken Litvániában és Podlachia-ban¹.

Az antitrinitárius mozgalom legérdekesebb fejlődése azonban Pinczow-ban, a református egyház nevelésügyi központjában ment végbe. E helyen, közös megegyezés alapján, oly sokan gyűltek össze az antitrinitárius eszmék hívei közül, hogy őket nemsokára már csak „pinczowiak“ néven emlegették. Az itteni református egyházat az anabaptista elvek kezdettől fogva befolyásuk alá kerítették s így a Szentírást a hitvallások elé helyező irányzat számára az utat előkészítették. Azok a fennebb említett hosszú viták pedig, melyeket Stancaro kezdeményezett, lassanként aláaknázták a Szentháromságba vetett orthodox hitet. Biandrata, ki egy évtizeddel ezelőtt már járt volt Lengyelországban mint Bona királyné udvari orvosa, de aki közben visszatért Olaszországba és Svájcba, honnan 1558-ban Kálvin

¹ Lengyelországban valamely egyházközség, vagy templom vallását annak a birtoknak az ura határozta meg, amelyen az állt s melynek birtokosa, mint az egyházközség kegyura szerepelt. A lelkészt a birtokos jelölte ki, vagy legalább is ő erősítette meg. (L. Cuius regio eius religio. Ford.) Nehány esetben a kegyúr maga lett a lelkész. Mikor a kegyúr meghalt, az egyházközség az utód hitét fogadta el. Ilyenformán Kiszka csatlakozása révén az antitrinitáriusok egyszerre nagyszámú egyházközség birtokába jutottak. 1592-ben azonban ezek visszatértek az új kegyúr vallásához, a református egyházba. Ilyen eset igen sok fordult elő s az új hit előhaladása főképen attól függött, hogy hány nagybirtokos nemes embert tudott megnyerni magának.

miatt menekülnie kellett, még ugyanabban az évben visszatért Lengyelországba s Pinczowba is ellátogatva, az ottani állapotok fejlődését a maga szempontjából igen örvendetesnek ítélte. Hallott Gonesius merész álláspontjáról s rokonszenvéről biztosította őt. Ugyanitt találkozott Lismaninóval is, ki már akkor jó ideje protestáns volt s a szentháromság dogmája körül ingadozó magatartást tanusított, Biandrata befolyására azonban a kételkedők sorába lépett. A pinczow-i lelkész és az iskola rektora szintén az új elvek híveivé szegődött. Biandrata aztán, sokkal előrehaladottabb lévén a többinél ebben az új eretnek-ségben, nemsokára a mozgalom vezetője lett. Minthogy pedig igen nagy gondot fordított arra, hogy elveinek kifejtése kapcsán a Szentírás nyelvét használja, Kis-Lengyelország gyülekezetei előtt nagy befolyásra tett szert, úgy, hogy 1560-ban a krakkói kerület gondnokává választották. Kálvin, nagy felháborodással értesülvén a történekről, több levelet írt Lengyelország befolyásosabb személyeihez s óvta őket Biandratától, mint veszedelmes és lelkiismeretlen eretnektől, levelei azonban vajmi kevés eredményt értek el. Hogy minden gyanútól megtisztíthassa magát, felszólították Biandratát, hogy adjon be írásos hitvallást a zsinathoz, amit ő meg is tett, de a megtámadhatatlan igazhitűség olyan kifejezéseivel élt, melyek minden aggodalmat eloszlattak.

Nemsokára megérkezett Alciati és Gentile is, ép Kálvin üldözései elől menekülve s, nem törődve ennek a gyülekezetekhez ellenük küldött leveleivel, résztvettek a zsinatokon és a dogmák fölötti vitákban is. Socinus Laelius is ellátogatott ide, bár valószínűleg nem sokban járult hozzá az események fejlődéséhez, Ochino pedig, mikor később szintén idekerült, néhány hónapig éreztette befolyását ékesen szóló hangja által. A „pinczowiak” hitükről két hitvallást készítettek 1560-ban és 1561-ben, lelkesen és támadó szellemben hirdették elveiket s egyre több követőt szereztek a lelkészek, nemesek és hivatalnokok közül. Az új elvek mind gyorsabban terjedtek s az orthodoxok egyre jobban megijedtek. Gyakran tartottak zsinatokat s a szentháromság dogmáját minden alkalommal vita tárgyává tették, minthogy azonban az antitrinitáriusok a hitvallásoktól mindig a Szentírás és az őskereszténység érveire felbuzgódtak, az orthodoxok rendszerint csatát veszítettek. Minden zsinat újabb nyereséget jelentett az antitrinitáriusok részére s mikor 1562-ben a pinczow-i zsinaton a szabadelvűek többségbe-

jutottak, határozatot hoztak, hogy a lelkészek ezentúl tartózkodjanak a szentháromságot emlegetni, kivéve, ha ezt a Szentírás szerinti kifejezésekkel és értelemben teszik. A következő évben a szentháromság dogmáját, mint szabelliánizmust, elvetették s új hitvallást készítettek.

Az új elvek leghatásosabb hirdetője Kis-Lengyelország tartományában Paulus Gergely volt. Gonesius elveit mindjárt kezdetben, az 1556-iki zsinaton, elfogadta, de annak áriánizmusán túlmént s Krisztust egyszerűen emberinek tekintette, míg az anabaptista nézeteket a keresztelésre és a keresztény életmódra nézve ő is elfogadta. Állítólag ő volt az első Lengyelországban, aki a szentháromságot szószékről (Krakkóban) támadta. Ugyane város lelkészei közül néhányat és saját egyházközségeinek túlnyomóan nagy részét megnyerte az új elvek számára s ezekkel olyan példaadó életet folytatott, hogy már ez egymagában is sok rokonszenvezőt szerzett. Egy hatalmas kegyúr segítségével az egyik egyházközség lelkésze lett s szónoklataival nagy tömegeket vonzott templomába. Egy alkalommal, épen szentháromság vasárnapján, a szentháromságot támadta beszédében, mikor a villám becsapott és összezúzta a szentháromságról elnevezett templom tornyát. Ez az esemény nagy hatást tett az emberekre. Az orthodoxok ugyan azt vitatták, hogy a villámcsapás Isten haragjának jele volt, Paulus barátai azonban a beszéd mellett megnyilvánuló isteni helybenhagyás jeleként értelmezték azt.

Bár Kis-Lengyelországban az orthodoxok most már kisebbségbe kerültek, elhatározták, hogy nem adják fel a küzdelmet. Nemsokkal az előbb említett pinczow-i zsinat után, egyik orthodox lelkész, Sarnicki Staniszláv, ki igen féltékenykedett Paulus-ra sikerei miatt, azzal vádolta meg őt, hogy áriánus és Servet követője. Paulus sikeresen védte ki az egyre megújuló támadásokat, mikor pedig ellenfelei látták, hogy ezen az úton nem érnek célt és mikor Paulus kegyura meghalt, Sarnicki titokban egy ellen-zsinatot hívatott össze, kizárólag saját elvbarátai közül, míg Paulust és barátait nem értesítették. Ez az ellen-zsinat megtagadta az előbbi zsinat határozatainak jogosságát, Paulust és követőit, mint „tritheisták“-at¹ elítélte, őt magát hivatalából elmozdította s helyébe Sarnickit nevezte ki.

¹ Mert azt tanították, hogy az Atya, a Fiu és a Szentlélek mind istenek voltak, de ez a három személy nem egy. Ugyanezt a vádat hozták fel Gentile ellen is.

Sarnicki még más lelkészeket is elmozdított állásaikból, mint-hogy azonban Paulus közben új kegyurat talált, tovább folytathatta prédikálását. Mindez 1563-ban történt. Ezután újabb kísérletek próbálták az egyházszakadást meggátolni, de eredmény nélkül, mert az orthodoxok nem voltak hajlandók egyezkedni, mikor pedig ugyanabban az évben később Mordy-bazsinat gyűlt össze, az orthodoxok nem vettek azon részt. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy mind ez ideig nem volt még külön megszervezett antitrinitárius egyház. Eleddig minden próbálkozás csak arra irányult, hogy a református egyházat felszabadítsák a niceai és áthánáziusi hitvallások kötöttsége alól s visszaállítsák a tiszta, szentírást alapokon nyugvó, kereszténységet.

Biandrata követte Gonesiust Pinczowból Litvániába s itt igen befolyásos kegyúrra tett szert Radziwill Miklós hercegben, aki nagy haraggal vette Kálvin leveleit, melyekben ez őt vendége ellen hangolni igyekezett. Radziwill megnyerése újabb lendületet adott a Litvániában indított mozgalomnak. Ép ebben a fontos időszakban azonban, mikor az antitrinitárius mozgalomnak a legnagyobb szüksége lett volna egy tehetséges szellemi vezérre, Biandratát 1563-ban Transylvániába hívták, János Zsigmond fejedelem udvari orvosául. Kétségtelenül tartva attól, hogy Kálvin végül is bajt szerez neki leveleivel s ugyanakkor az udvari élet lehetőségeitől is csábítatva, Biandrata sietett eleget tenni a meghívásnak. Egyik későbbi fejezetünkben látni fogjuk, miképen alapítja meg Biandrata Transylvániában az unitarizmust s miképen intézi egy ideig annak sorsát, miközben még fontosabb szerepet tölt be ott, mint amilyent Lengyelországban játszott, hol utána Paulus lett a mozgalom vezetője.

A lengyelországi antitrinitáriusok eretneksége a legszelidebb formában nyilatkozott meg. Alig hirdettek többet, mint hogy Krisztus, akit még mindig istennek lehet tekinteni, csekély mértékben mégis kisebb, mint az Atya és hogy, amikor hitvallást tesznek, a keresztények ne a hitvallások szakkifejezéseit, hanem a Szentírás és a niceai hitvallás előtti egyház szavait használják. Elfogadták az apostoli-hitvallást s néha még arra is hajlandóknak mutatkoztak, hogy elfogadják a szentháromság egy nemét, melyet ők bibliai (a Szentírásan alapuló) szentháromságnak neveztek. És ámbár lényegében véve mindez csak a teológia egyik kérdésének tisztán spekulatív taglalása volt,

(hogy vajjon a Fiú teljesen egyenrangú-e az Atyával, vagy pedig valamivel alacsonyabbrendű) — az orthodoxok mégis élet-halál harcnak tekintették azt, melyet hitük megmaradásáért vívnak az antitrinitáriusokkal szemben s mindent elkövettek, hogy kiirtsák ezt a veszedelmes eretnekséget. E végből 1564-ben még a katolikusokkal is szöveteztek, hogy az antitrinitáriusok száműzését rendeletileg kimondassák. Várakozásukban azonban csalódnok kellett, mert a meghozott rendelet csak az idegen, külföldi protestánsokra vonatkozott. A királyhoz felebbeztek hát, de a rendeletet mégis csak Ochino s talán még egy-két társa ellen hajtották végre, viszont a protestánsok ráébredtek arra a veszélyre, mely őket e rendelet kapcsán a katolikusok részéről fenyegette.

Még egy utolsó kísérletet tettek hát, hogy az ellentéteket áthidalják. A király beleegyezésével 1565-ben, Piotrkow-ban, az országgyűlés tartama alatt, nyilvános hitvitát rendeztek a két párt részére, mágnások, nemesek, valamint a lelkészek nagy számának jelenlétében, kik kegyuraikkal kötelesek voltak megjelenni, különösen azért, mert jórészüik még nem foglalt állást ebben a kérdésben. A vita feltételeit gondosan körvonalazták, a vitatkozókat mind a két oldal kijelölte s a legelőkelőbb nemesek töltötték be az elnökök, a jegyzők és más hivatalosak tisztségeit. Az érveket és ellenérveket mind a két fél írásba tette és felolvasta. A princzowiak egyedül a Szentírás tekintélyét fogadták el, az orthodoxok viszont a Szentírás mellett az egyházi atyákra és az egyetemes zsinatokra is hivatkoztak. Mikor már tizennégy napon át folyt a vita, anélkül, hogy a megegyezésre a legkisebb kilátás is mutatkozott volna, az orthodoxok hirtelen, minden bejelentés nélkül, félbehagyták a vitatkozást s maguk között gyűlést tartva, elhatározták, hogy többet nem állanak szóba ezekkel a makacs és javíthatatlan eretnekekkel. Határozatukról jelentést tettek a királynak s ettől fogva a megegyezésre tett minden kísérletet visszautasítottak.

A szakadás tehát bekövetkezett s az antitrinitárius csoport, ilyenformán eltaszítva az orthodoxok által, arra kényszerült, hogy megszervezze saját egyházi alakulatait. Mikor néhány évvel később (1570) Lengyelország különböző protestáns egyházai Sandomir-ban szövetséget kötöttek (Consensus Sandomiriensis), főcéljuk az volt, hogy a „tritheisták, ebioniták és anabaptisták” ellen egyesítse az orthodox hit erőforrásait. Mindent megtettek hát, hogy ezeket kizárják szövetségükből.

Ha valaki minderre azt mondaná, hogy ezek a rég múlt dolgai, gyűlölködései csupán, rámutatnánk a mai Amerika és Anglia orthodox egyházaira, melyek sokszor ép oly türelmetlenek, mint háromszázötven évvel ezelőtt élt elődeik voltak Lengyelországban.

XVI. FEJEZET.

A lengyelországi antitrinitárius egyházak növekedése és megszerveződése.

1565—1579.

Amint láttuk, az antitrinitárius csoportot 1565-ben kizárta az orthodox csoport a református egyházból, illetve, a maga részéről megszakított ellenfelével minden összeköttetést. Ha tehát nem akartak elsorvadni és széthullva felszívódni valamelyik orthodox felekezetbe, az antitrinitáriusoknak ki kellett építeniök saját intézményeiket és szervezetüket. Az új egyházat tehát még abban az évben megszervezték, külön zsinatjaival, lelkészeivel, iskoláival és alkotmányával együtt. Hivatalosan ez volt a nevük: „Lengyelország Kisebbik Református Egyháza“ (Minor Reformed Church of Poland), a tagok azonban legszívesebben egyszerűen csak keresztényeknek nevezték magukat, míg ellenfeleik viszont, hogy rájuk süssék az eretnekség bélyegét, áriánusoknak, vagy anabaptistáknak hívták őket. Az év vége felé zsinatot hívtak össze Wengrow-ba s azon a királyság különböző pontjairól negyvenhét lelkész jött össze és tizennégy nemes, míg rokonszenvező leveleket küldött számos nemes-asszony és kiváló személy, valamint egyházközségek is, melyek túl távol estek, hogy sem képviseltethették volna magukat. Ezen a zsinaton tették az első lépéseket, hogy a hittételeket és az egyházi gyakorlatot illető ellentétes nézeteket közös nevezőre hozzák, mert hiszen természetes volt, hogy a régi dogmák elvetése és a Szentírás egyedüli tekintélyül való elfogadása után, különböző nézeteknek kellett előállaniok. Annál is inkább, mert hiányzott közöttük az a szellemi vezér, aki a közös elvek, közös politika és közös irány felé vezette volna őket. Mielőtt ugyanis az új egyház megszerveződhetett volna, a két férfi, aki vezére lehetett volna a mozgalomnak, eltávozott: Lismanino

kegyvesztett lett a királynál, ezért Poroszországba ment, hol Königsbergben, az uralkodó herceg udvarában való rövid tartózkodás után, 1563-ban meghalt; Biandrata pedig ugyanabban az évben Transylvania-ba távozott, amint láttuk.

Minden jel arra mutat, hogy a „Kisebb Egyház“ abban az időben meglehetősen laza szervezettséggel dicsekedhetett csupán. A zsinatnak csak helyi befolyása volt, erősebb tekintéllyel nem rendelkezett s általánosan elfogadott hitrendszert még nem dolgoztak ki. Majdnem az egyetlen pont, melyben egyetértettek, s mely az orthodoxoktól való elszakadásukat is eredményezte: a szentháromság dogmája volt, azaz, hogy az Atya nagyobb, mint a Fiú. Amint más kérdéseket is szőnyegre kerítettek, azonnal végnélküli vita és megkülönböztetés keletkezett közöttük. Így például a keresztség és az úrvacsora kiszolgáltatását, Krisztus és a Szentlélek iránti hitüket, a polgári kormányzattal szembeni magatartásukat s általában életfolytatásukat illetően nem tudtak megegyezni. Ezek a kérdések azonban nem csak az antitrinitáriusok számára képeztek nehézségeket, a reformáció lengyelországi kezdete óta állandóan viták tüzeiben állottak ezek.

A legelső ezek közül a keresztelés kérdése volt. A mi számunkra másodrendű kérdésnek látszik ez a probléma, de az ő számukra igen fontos és életbevágó feladat volt az. Jézus ugyanis azt mondta volt: „Aki hisz és megkeresztelkedik, üdvözülni fog, aki azonban nem hisz, elkárhozik“. Emiatt úgy tűnt fel az antitrinitáriusok előtt (miként a korai anabaptisták előtt is), hogy, ha folytatják a katolikus módszert, a gyermekek keresztelését, melyet sem elrendelve, sem gyakorolva nem láttak az Új-testamentumban, vagy, ha ezt csak el is fogadják rendes megkeresztelésnek, — üdvözülésük reményét teszik kockára. Gonesius tehát már akkor megtámadta a gyermek-keresztelést, amikor Litvániában először megjelent, s egy Czechovitz nevű lelkész ugyanott hasonló irányban vezette gyülekezetét. Heves vita keletkezett erre, mely hat évig tartott. A „Kisebb Egyház“ megalakulása után nemsokára, a wengrow-i zsinaton (1565) hat napon át vitatták imádságos és komoly lélekkel, hogy vajjon a gyermek-keresztelést rendeli-e a Szentírás, vagy sem. Végül is arra az eredményre jutottak, hogy ezt a gyakorlatot fel kell adni, bár némi kis szabadságot is engedélyeztek ez irányban az egyéni meggyőzés számára.

A következő elintézésre váró kérdés még ennél is fon-

tosabb volt s a „Kisebb Egyház”-at még mélyebben érintette. Miként vélekedjenek Krisztus és a Szentlélek személyét illetően, ez volt ez a fontos kérdés. Abban elég hamar megegyeztek, hogy a Szentlelket nem kell Isten gyanánt imádni, Krisztus személyét illetően azonban oly eltérőek voltak a vélemények, hogy majdnem az egyház szétszakadására vezettek. A lancot-i zsinaton (1567), melyet azért hívtak össze, hogy döntsön ebben a kérdésben, a vita az áriánusok és azok közt, akik azt tartották, hogy Krisztus a földön való megszületése előtt nem létezett, oly heves¹ volt, hogy a bírák a megbeszélést átutalták az ugyanabban az évben tartandó skrzywno-i zsinatra s már előre megtettek minden intézkedést, hogy a vitázók kiválasztásával és a vita rendjének megszabásával, nagyobb egyetértésben lehessen lefolytatni ennek a kérdésnek a tisztázását. Száztíz nemes és lelkész jött össze erre a zsinatra Lengyelország és Litvánia minden részéből s emellett a szomszédos falvak és városok népe is nagy tömegben tódult oda, hogy a vitát hallja. Határozott megegyezést most sem értek el, de elhatározták, hogy a szentháromságot tisztelt és szent állapotban tartják meg, azzal a hozzáadással, hogy a testvérek felebaráti szeretetét ne zavarják meg a fölötté való viták túlszenvedélyessé fajulásával. Elhatározták továbbá, hogy a keresztséget és az úri szentvacsorát mindenki lelkiismerete szerint értelmezze s hogy egyik a másik felett ne akarjon uralkodni a hit dolgaiban, hanem bízzák rá Istenre, hogy a maga idejében (amint Krisztus tanította) elválassza a konkolyt a búzától. Ez a határozat abban a korban nagy lépést jelentett a vallásos türelmesség felé s bizony mind a mai napig alig múltak felül a türelmesség eme szellemét bárhol is. Mindazonáltal ez a határozat sem szüntette meg azonnal a Krisztusra vonatkozó hitfelfogások miatti meghasonlásokat. Ebben az időben ugyanis a lengyel antitrinitárius mozgalom négy, többé vagy kevésbé különálló pártra oszlott a dogma felőli vélekedés terén s a négy párt különböző helyeken alakult meg.

Az első pártot egy Farnowski (Farnovius) nevű lelkész vezette s ezért „farnovianusok”-nak nevezték követőit. Mint Gonesius, úgy ők is áriánus alapon azt tartották, hogy Krisz-

¹ A nemesek, egy kivételével, sokkal mérsékeltebb magatartást tanúsítottak, mnit a lelkészek.

tus létezett már a világ teremtése előtt s hogy őt isten gyanánt kell imádni, bár a Szentlélek imádását nem tartották helyesnek. Szerintük még a mohamedán és a zsidó vallás is jobb volt, mint az athanáziuszi. A gyermek-keresztelést ellenezték. Farnowski olyan keményen ragaszkodott elveihez, hogy 1568 körül, megnyerve néhány kiváló nemes pártfogását a magyar határszélen, híveivel elvált a többi antitrinitáriustól s ezen a vidéken önálló iskolákat és egyházközségeket alapított. Csaknem ötven évig éltek így különváltan, vezetőjük halála után azonban vagy visszatértek a többi antitrinitáriushoz, vagy kálvinistákká lettek.

A másik pártot Czechowitz vezette, a litván lelkész, kinek Litvániában nagy befolyása volt. Miután egy ideig áriánus nézeteket vallott, később radikálisabb elveket kezdett hirdetni, azt mondva, hogy Krisztus ember volt, úgy született, mint minden más ember, viszont bűn nem találtatott benne s istenné tétetett (Servet is így tanította), emiatt pedig imádni kell. Azokat, akik Krisztust nem imádták, „szémi-judaizálók”-nak nevezte. Ellenezte a gyermek-keresztelést s az anabaptistákkal tartott abban is, hogy a keresztények számára az „ellent-nem állás” gyakorlását szükségesnek vallotta. Követőinek megtiltotta, hogy fegyvert fogjanak s közhivatalokat vállaljanak el. Halálakor azonban intette követőit, hogy ne szakadjanak el a „kisebb egyház”-tól.

A harmadik párt Krakkó környékén alakult ki s Paulus Gergelyt követte, kivel már találkoztunk. Ő is tagadta, hogy Krisztus a világ teremtése előtt már létezett volna, valamint azt is, hogy imádni kellene őt. Ellenezte a gyermek-keresztelést, tagadta a földi hatalmasságok tekintélyét, azt tartotta, hogy keresztény embernek nem szabad fegyvert fognia és közhivatalt vállalnia, ajánlotta a javak közösségének az elvét a korai egyház gyakorlata szerint s várta, hogy Krisztus a közel jövőben ismét megjelenik a földön s megalapítja a milléniumot.

Végül a negyedik pártot „budnaeanus”-oknak nevezték, vezetőjük, a litvániai Budny Simon után. Rendkívüli tanultsággal rendelkező férfiú volt, ki 1572-ben lengyel fordításban kiadta a Bibliát, mellyel igen nagy sikert ért el, két év múlva pedig az Új-testamentumot külön is. A négy párt-vezér közül ő állott legközelebb a mai unitáriusok nézeteihez, mert azt vallotta, hogy Krisztus természetes módon született, mint bárki más s, hogy őt imádni, annyi, mint a bálvány-imádás vétkébe

esni. Ép emiatt azonban, bár Litvániába neki is sok követője volt, tanítása oly merésznek tűnt fel az egyházközségek előtt, hogy kiközösítették, mint még másokat is, akik ehez hasonló elveket vallottak.

A teológiai kérdésekben való ezen megkülönböztetések mellett azonban a „Kisebb egyház“-at az első években még más kérdések is háborították, így az is, hogy Krisztus követői milyen életmódot folytassanak. Sokan törekedtek a legőszintébben arra, hogy már ezen a földön pontról-pontra megvalósítsák Krisztus parancsolatait s hogy a szeretet törvényét olyan szabályokban dolgozzák ki, melyek minden cselekedetükre nézve irányt mutatnak. E tanításokat betűszerint vették, s nem próbálták elmagyarázni azokat akkor sem, amikor megvalósításuk kényelmetlennek, vagy célszerűtlennek látszott. Jézus, az apostolok és a korai atyák életmódját valósággal le akarták másolni saját életükben. Így nem állottak ellene, ha valaki gonoszul cselekedett velük, hanem keresztényi türelemmel viselték az üldöztetéseket is. Nem fogtak fegyvert, mert ezt az első lépésnek tekintették a háborút és az ölést megtiltó parancsolat megszegése felé. Közhivatalokat nem fogadtak el s néhányuk megtagadta a kormányzat részéről érkező megbízásokat is, mert a kormányzás erőszakon alapul s emiatt ellenkezésben van Krisztus szeretet-törvényével. Esküt nem tettek, mert Krisztus megparancsolta volt: „Ne esküdjete!” Javaikat egymás közt megosztották, mert ez volt a gyakorlat Jeruzsálem első keresztény gyülekezetében is. Ezeket az elveket, persze, az anabaptisták már jóval azelőtt hirdették volt s tanításaik Morvaországból áterjedtek Lengyelországba is. Már Gonesius, Czechovitz és Paulus is hirdették ezeket az elveket s különösen Krakkó körül széles rétegek gyakorolták is azokat. Az antitrinitáriusok azonban nem mindenütt fogadták el ezeket az elveket. Néhányan teljesen elfogadták, mások teljesen elvetették az elveket, míg a nagy többség részben elfogadta, részben elvetette azokat. Krakkóban azonban 1569-ben Paulus lelkészisége alatt gyülekezet alakult, mely teljesen ezek szerint az elvek szerint élt s azokat az új központban, Rakowban, tartott zsinataikon gyakran vitatták azután.

Ezekben a szerencsétlen megkülönböztésekben azonban van egy jelentős szempont, melyet észre kell vennünk és amely abban áll, hogy az új mozgalom hívei azért dacoltak az orthodoxok dühével és azért kockáztatták a szakadást is saját hit-

testvéreikkel, mert, az orthodox dogmáktól megszabadulva, meghatározott őszinteséggel igyekeztek az igaz vallást a Szentírásból kihámozni, a mindennapi életükben pedig Jézust követni, bármily magas árat kellett is ezért fizetniök. Ezek a megkülönböztetések ugyanis egyideig az egész mozgalomra nézve végzetessé látszóttak válni. Sok éven át e fiatal mozgalomnak legfőbb gondját arra kellett fordítania, hogy valami közös hitvallást szerkesszen, mely mindenik párt számára elfogadható, amennyiben pedig ez nem sikerült, olyan megoldást kellett keresnie, mely a hitfelfogások különbözősége ellenére is békés együttműködésre bírja azokat.

Igen érdekes ebből a szempontból az a kis káté, melyet 1574-ben a krakkói anabaptista gyülekezet nevében adtak ki, bár valószínűleg Schomann, Paulus lelkész-társa, írta azt. Ez ugyanis a mozgalom történetében az első ilyen célzatú mű, melyet nyomtatásban is kiadtak. E káté végig a Szentírásból vett idézetekkel támasztja alá érveit s azt tanítja, hogy Krisztus ember volt, ki örökéletet hozott a világ számára; hogy imádandó és hozzá, mint Isten és ember között közvetítő lényhez, imádkozni is lehet, példáját pedig követnünk kell. A Szentlélek nem személy, hanem (mint Servetnél is) Isten ereje, melyet Ő Krisztusra és az emberekre egyaránt kiönt. Esküdni és a sérelmekkel szembeszegődni tilos. A keresztesítés lemerítés útján történik s csak felnőttekre alkalmazható. A lengyel anabaptisták, mint más országok anabaptistái is, könnyen túlzásokra ragadtatták magukat s fanatikusak voltak, viszont általában ők voltak az új egyház szíve és lelke s befolyásuk történelmünk folyamán mindenütt felfedezhető. Erkölcsi életüknek szigorúsága, magatartásuk gyöngédsége, a lelkiismerethez való ragaszkodásuk mindig kiváltotta az elismerést még azoknál is, akik egyébként a legmesszebbmenően elleneztek tanításaikat.

A „Kisebb egyház” gyülekezetei az első időkben tehát nagyon különböző hitnézeteket vallottak s emiatt annyira megkülönböztek egymás között, hogy nemcsak a terjeszkedésre, s az ellenük indított támadások visszaverésére is alig maradt erejük, hanem az egész mozgalom abban a veszélyben forgott, hogy egy nemzedéken belül megsemmisül. E belső veszéllynél nem volt azonban kisebb az a külső veszedelem sem, mely ellenségeik részéről fenyegette őket. Ezek ugyanis nem elégedtek meg azzal, hogy az antitrinitáriusokat kizárták a református egyházból, hanem arra törekedtek, hogy teljesen

megsemmisítsék őket. 1566-ban, a lublini zsinaton, szövetkeztek a katolikusokkal s nyomást gyakoroltak a királyra, hogy adjon ki rendeletet az anabaptisták és a tritheisták ellen (ahogy az antitrinitáriusokat nevezték), megparancsolva nekik, hogy egy hónapon belül hagyják el az országot, mikor pedig a rendelet megjelent, mindent megtettek, hogy az a legszigorúbban végre is hajttassék. Mindenekelőtt Filipowski-ra támadtak, ki, mint a krakkói palatinátus pénztárosa, az antitrinitáriusok között a leghatalmasabb volt. s támadásuk folytán ez a férfiú puszta életét is alig tudta megmenteni. A többiek, visszaemlékezve Servet, Gentile és mások sorsára, elszéledtek, mint juhok a farkasok előtt, némelyek a vidék ismeretlenségében, mások hatalmas nemesek védőszárnyai alatt keresve menedéket. Rövid idő múlva azonban a király egyik főhivatalnok, ki maga is antitrinitárius volt, rábeszélte azt, hogy uralkodása alatt részesítse türelemben az üldözötteket. Ilyenformán a vihar nagyobb veszély nélkül elmúlt.

E szomorú tapasztalatok azonban nem ábrándították ki Filipowski-t s újra megpróbálta a békét ellenségeikkel létrehozni. Evégből néhány hitsorsosával résztvett a lutheránusok és kálvinisták 1568-ban Krakkóban tartott nagyzsínatán, melyet azért hívtak össze, hogy egyesítsék erejüket a katolikus elnyomás és az anabaptista eretnekség elleni harcban. Ott nagy lelkesedéssel kérte a jelenlevőket, hogy tanusítsanak türelmességet dogmai kérdésekben s keresztényi szeretetben éljenek együtt. Az orthodoxok ugyan egy jöttányit sem engedtek álláspontjukból, Dudicz András személyében azonban értékes segítőtársat nyertek meg az antitrinitáriusok fellépésükkel. Dudicz magyar nemes volt, s tehetsége, tanultsága s a közélet terén játszott szerepe miatt korának egyik legünnepeltebb embere. Három uralkodó mellett volt tanácsadó s egymás után három püspöki széket töltött be, a tridenti zsinat egyik legkitűnőbb delegátusa volt s több fontos küldetésben vett részt, mint követ. Protestánsná való áttérése után a krakkói református egyházhoz csatlakozott. Mikor azonban látta, hogy annak vezetői milyen engesztelhetetlen gyűlölettel fordulnak ellenfeleik ellen, s Filipowski békés közeledését hogyan utasítják vissza, a „Kisebb egyház”-hoz csatlakozott, melynek tanításait is elfogadhatóbbaknak találta, s Nagy-Lengyelország schmiegel-i gyülekezetének patrónusa lett, templomot, iskolát építtetett s haláláig segélyezte azt.

Ismételten visszautasítva is, az antitrinitáriusok mégis to-

vább próbálkoztak a vallások közti együttműködés megteremtése érdekében. Ép ezért örömeikre szolgált, mikor a morvaországi anabaptistákról a következő (1569) évben egy utazó azt a hírt hozta, hogy azok mindenben egyező hitnézeteket vallanak velök, kivéve, hogy a közhivatal-viselést azok ellenezték. Hasonlóképen jó híreket hallottak egyéni kegyességükről, jótékonyságukról (amint láttuk volt, a mi olasz és svájci menekültjeinket is befogadták) és erkölcsös életükről. Ép ezért Filipowski, néhány hitsorsosával együtt, meglátogatta őket, abban a reményben, hogy valamilyen szövetséget létesítsen velük. Sajnos, itt is sikertelenül próbálkoztak. Mert bár a morva testvérek tényleg olyanoknak bizonyultak, mint ahogyan jellemezték volt őket, a szentháromság dogmáját viszont oly állhatatosan védelmezték, hogy nem átallották vendégeiket pogányoknak nevezni annak tagadása miatt. Barátaink tehát nagy csalódással voltak kénytelenek hazatérni s annyira elcsüggedtek, hogy Kis-Lengyelország legtöbb lelkésze be is szüntette a prédikálást.

Sorsuk azonban mégis jobbra fordult, még pedig egészen váratlan ok folytán. Meghalt ugyanis a király, Zsigmond Ágost (Sigismundus Augustus) névlegesen ugyan katolikus volt, de lélekben a reformáció tanai felé vonzódott, minthogy jó húsz évvel ezelőtt már Lismanino hatása alá került. Sok jel még épen arra mutatott, hogy titokban a reformált egyház antitrinitárius csoportját kedvelte. A szentháromság dogmája körül kifejlődött viták annyira érdekelték, hogy titkárával, Modrzewski-vel, összeíratta a két fél érveit, abban a reményben hogy esetleg talál valami középútat, melyen azokat összebékítheti. Ennek a könyvnek (a híres „Sylvae”-nek) a kézírata véletlenül az orthodoxok kezeibe került, akik azt annyira kedvezőnek találták az antitrinitáriusok szempontjából, hogy magukkal vitték, s nem is adták vissza, nehogy, kinyomtatva, újabb követőket szerezzen az ellenfeleiknek. Ép ezért csak jó huszonöt év múlva nyomathatták azután ki azt. Ha a király meg nem hal, a „Kisebb egyház” még sok jót remélhetett volna tőle. 1572-ben azonban a király meghalt s vele kiveszett az az uralkodó-család is, amelyikből származott. Ezért a nemesek most mindent megtettek, hogy jogaikat a megválasztandó új uralkodónál biztosítsák. Törvényt készítettek, melynek elfogadását előfeltétellé tették a király-jelölt számára s eskütételre is kötelezték azt, hogy a békét a különböző felekezetek között meg fogja óvni. Ugyanakkor egymásközött is titkos megállapodást

létesítettek, hogy úgy ők, mint utódaik meg fogják őrizni a békét egymás között, bármennyire különbözzenek is egymástól a hit dolgában (dissidentes de religione),¹ hogy egymásnak vérét nem ontják, egymásnak megbüntetésére nem törekednek, s ebben a hatóságot nem segítik, valamint, hogy minden erejükkel ellene szegülnek annak, aki ilyesmit megpróbál. A „Kisebb egyház” sok képviselője volt jelen azon az országgyűlésen, melyen ezt az egyezményt (a híres „Pax Dissidentium”-ot, 1573-ban) megkötötték s így a többivel együtt ők is részeseivé lettek ennek a védelemnek. Bár az egyezmény pontjait sokszor megsértették, sőt később teljesen figyelmen kívül is hagyták, mégis az ország alaptörvényévé lett az, mely a „Kisebb egyház”-nak a létét közel száz évre biztosította.

Időközben a „Kisebb egyház” híveinek száma, az üldözések és a sok veszély ellenére is, nőttön-nőtt. Az új törvény védelme alatt azután ez a szám még rohamosabb növekedést ért el, különösen a műveltebb nemesek között. Ezek ugyanis nem nevelkedtek olyan szigorú és a teológiában részletekig menő körülmények közt, mint a papság s ezért a hitelvekkel szemben kevesebb elfogultságot tanúsítottak. Ugyanakkor azonban, mint minden protestáns, a Bibliát ők is nagy szeretettel tanulmányozták és rájöttek, hogy az bizony vajmi kevés érvet szolgáltat a niceai és az áthánáziusi hitvallások támogatására. Egykorú írók szerint, az országgyűlések tele voltak „áriánusok”-kal s tanaik megértésre találtak majd minden társadalmi osztályban, a parasztok kivételével, akiket viszont, minthogy nagyobbára pórok és jobbágyok voltak, egyik protestáns egyház sem méltatott különösebb figyelemre. Egy nemzedéken belül a királyság minden részében templomok és egyházközségek alakulnak, Danzig-tól Kijow-ig (Kief), Észak-Litvániától a Kárpátokig, főleg azonban Kis-Lengyelországban és Litvániában, míg Nagy-Lengyelországban kevesebb és szétszórt egyházközségekre találunk.

A „Kisebb egyház” terjedésének egyik legfőbb oszlopa Rakow városa volt, melyet 1569-ben alapított egy Sieninski nevű hatalmas főúr. Bár maga a kálvinista hitet követte, új városa lakói számára teljes vallásszabadságot biztosított, egyéb előnyök mellett. Igen sok antitrinitárius tehát, megsokalva az

¹ Innen származik a „dissidentes” elnevezés, melyet később minden nem-katholikusra értettek.

üldöztetést, a királyság minden részéből ide sereglett. Ezek közt volt Paulus Gergely is, ki, Krakkóból elüldöztetve, Rakow-ban alapított egyházközséget, mely azután rövid idő alatt magához ragadta a kezdeményező szerepét Lengyelországban. Az új gyülekezet egyre nőtt s prédikátorait a legműveltebbek közül válogatta. Az anabaptisták nemsokára úgy kezdtek Rakow-ra tekinteni, mint valami új Jeruzsálemre, melynek létrejötte az isteni gondviselésnek köszönhető. Egy ideig szélsőséges anabaptista eszmék uralkodtak a gyülekezetben, s az iskola minden tanárától és tanítványától elvárták, hogy valami kézművességet is tanuljon meg. Rakow-ban több zsinatot is tartottak s úgy hatvan évig a „Kisebb egyház“ életének valóságos központja lett. Történelmének legfontosabb része azonban egyik későbbi fejezetünkbe tartozik.

Elérkeztünk hát addig a pontig, ahol ennek az egyháznak a helyzete többé-kevésbé biztosítottnak és megalapozottnak tekinthető. Bár több kérdést illetően a viták még fel-felújultak s eltartottak egészen a XVII. század közepéig, ezek már nem jelentettek komoly veszélyt a mozgalomra, mert bármily keményen tartották is magukat nézeteikhez az egyes csoportok, a kölcsönös türelmesség és a jótékonyság szelleme általánosan elfogadott és gyakorolt maradt köztük. Bár a katolikusok és a protestánsok még mindig gyűlölték őket, a törvény védőkarja megmentette őket s a polgári hatóságok üldözése már csak a mult rossz emlékének tűnt fel. Szükségük volt azonban vezetőre, hogy az, mint Luther és Kálvin a maguk egyházában, rendszerbe foglalja elveiket, megszervezze őket s irányítsa működésüket. Ez a vezető Socinus Faustus személyében adatott meg nekik.

XVII. FEJEZET.

Socinus Faustus és a szociniánizmus kifejlődése Lengyelországban.

1579—1638.

Mikor tehát a lengyel antitrinitáriusok leginkább szükségében voltak a vezetőnek, Socinus Faustus (latinosan: Socinus olaszosan: Fausto Sozzini) megjelent Lengyelországban. Rend-

szerbe foglalta hitelveiket, megtisztítva azokat a szélsőséges és túlzó elemektől, sikeresen képviselte őket a katolikusokkal és protestánsokkal szemben egyaránt s bár idegen volt köztük, mégis annyira megnyerte bizalmukat és szeretetüket, s annyira rányomta egyénisége bélyegét az egész mozgalomra, hogy azt nemsokára szociniánizmusnak kezdték nevezni.¹

Socinus Sziénában, Olaszországban, született 1539-ben s Socinus Laelius unokaöccse volt, kiről láttuk, hogy Kálvin idejében a zürichi antitrinitáriusokhoz tartozott. Mikor Faustus két éves volt, atyja meghalt s ő árván maradt. Így nem részesülhetett rendes nevelésben s ezt ő sohasem szünt meg fájlalni. A jogi pálya viszont, melyen családjának több tagja kitüntette magát, őt egyáltalán nem vonzotta. Nemsokára nagykorú lesz, ugyanakkor azonban a Sozzini család a protestáns eretnekség gyanújába kerül. Egyikük az inquizició kezei közé jut, a többi pedig Faustusszal együtt elmenekül. Faustus úgy két évig Lyonban él, de Genfben is elég sokáig időzik ahoz, hogy ott az olasz egyházközség tagjává legyen. Még Lyonban él, mikor nagybátyja, Laelius meghal, s ráhagyja írásait, melyeknek nagy része vallásos kérdésekről szól. Ezek bizonyára jó vetéssé válhattak lelkében, mely azonban csak később ért aratásra, mert egyelőre még semmi hatásuk sem észlelhető. A következő évben ugyanis visszatér Olaszországba s 1563-tól 1575-ig Firenzében él, mint udvaronc, Izabella de' Medici, Cosimo tuszkánai nagyherceg leánya, mellett s külsőleg igen jó katolikus magaviseletet tanusít. Ebben az időben nyomtatja ki „a Szentírás tekintélyéről“ című könyvét, melyet katolikusok és protestánsok egyaránt nagy megbecsülésben részesítenek, több nyelvre le is fordítanak s több, mint másfél századon át nagy számban olvasgatnak.

Úrnőjének halála után Socinus visszautasít minden rábeszélést, hogy továbbra is az udvarnál maradjon s elhagyja

¹ A szociniánusok maguk nem használták ezt a nevet, vagy legalább is még jó sok ideig nem. Hivatalos nevük, amint láttuk, ez volt: „Lengyelország Kisebb Reformált Egyháza“. Legjobban szerették azonban „keresztények“-nek, „katolikus (egyetemes) keresztények“-nek, vagy „lengyel testvérek“-nek nevezni magukat. Az „unitárius“ név, melyet transylvániai testvéreik viseltek, csak később ragadt rájuk s végül is örömmel viselték. Végig tiltakoztak azonban az „áriánus“ és az „anabaptista“ nevek ellen, bár ellenfeleik állandóan így emlegették őket. Az előbbi ugyanis olyan hitelveket hordozott magával, melyeket ők, amint láttuk, már mozgalmuk legelején meghaladtak, az utóbbi pedig olyan fanatikus társadalmi és vallásos nézeteket testesített meg, melyekkel legtöbbszörük egyáltalán nem rokonszenvezett.

Olaszországot, hogy soha vissza ne térjen oda többé. Bázelmegy, mely akkoriban a vallásos türelmesség eléggé elfogadható mértékét gyakorolta, s három évig vallásos kérdések, különösen pedig a Biblia tanulmányozásával foglalkozik. Itt írja önálló gondolkozást eláruló könyvét „Krisztusról, a Megváltóról”, melyben azt az elvet védelmezi, hogy Krisztus nem azért a mi megváltónk, mert meghalt bűneinkért, hanem, mert megmutatta az örök üdvösségre vezető utat, mely az ő követésében áll; valamint kimutatja azt is, hogy Jézus nem azért szenvedett, hogy Isten igazságának eleget tegyen, sem pedig, hogy haragját kiengesztelje. Ez a nézet homlokegyenest ellenkezett az akkori keresztény felfogással s bár a könyv egyelőre csak kéziratban járt kézről-kézre (csak évekkel később nyomatták ki, Lengyelországban), szerzőjének, mint tehetséges és függetlenül gondolkozó teológusnak, a nevét széles körökben emlegették. Az eredmény az lett, hogy nemsokára meghívták Transylvániába, hogy vegyen részt az ott kifejlődött vitában, mely akörül keletkezett, hogy a keresztények imádják-e Krisztust, vagy ne. Ezt a vitát egy későbbi fejezetünkben részletesen ismertetni fogjuk. A vita lezárása után Socinus tovább ment, Lengyelországba, hová 1579 elején érkezett meg, hogy tizenöt éven át áldásos munkát végezzon ott annak a vallásos mozgalomnak a területén, mellyel most foglalkozunk. Ekkor negyven éves volt.

Krakkóba, a fővárosba, megérkezve, Socinus az ottani anabaptista gyülekezetben annyira szíve szerint való keresztényeket talált, hogy a következő évben, a rakovi zsinaton, fel akarta vétetni magát a tagok közé. Socinust, természetesen, már cse-csemő korában megkeresztelték. Az anabaptisták azonban ragaszkodtak hozzá, hogy, ha náluk egyháztag óhajt lenni, akkor újra meg kell magát kereszteltetnie. Socinus ennek nem volt hajlandó alávetni magát, mert kerülni akarta még a látszatát is annak, hogy a keresztelés szükséges a kereszténnyé-levéshez. Ő, ugyanis, bár a kereszttség szertartását nem ellenezte azoknál, akik azt óhajtották, a maga részéről meg volt győződve, hogy keresztelés nélkül is lehet jó keresztény az ember. Hasonlóképen eltértek nézetei az anabaptisták néhány fontos hittételétől is. Emiatt hát Socinust nem vették fel az egyháztagok közé s nem engedték meg, hogy velük részesüljön az úrvacsorából. Socinus nem sértődött meg, sőt továbbra is hozzájuk járt istentiszteletra, részt vett zsinataikon, védelmezte őket ellenfeleikkel szemben a hitvitákon s dogmatikai kérdéseik megbeszéré-

lésekor is rendesen jelen volt. Ez utóbbi alkalmakon gyakorolta azután legáldásosabban hatását az egyéni vélemények összhangba hozása terén. Socinus ugyanis alaposan ismerte a Bibliát, melyre a vitatkozásoknál rendesen hivatkozni szoktak s egyben képzett vitázó is volt. Főerénye azonban mégis önmérséklete volt. Mindig megőrizte hidegvérét, nem szidalmazta ellenfeleit (ami pedig akkoriban, még a vallásos vitatkozások alkalmakor is, általános szokás volt!) hanem az udvaronc eleganciájával és udvariasságával, a józan ész nyugodt érvelésével élt.

Befolyása a gyülekezetekre még inkább növekedett, amikor, Krakkót a fenyegetések hatása alatt elhagyni kényszerülve, egyik közelben lakó nemes úr vendégszeretetét fogadta el, kinek leányát azután feleségül véve, sok befolyásos emberrel került összeköttetésbe. 1584-ben két zsinaton sikerrel érvelt egyrészt az ellen a várakozás ellen, mely szerint Krisztus nemso-kára ismét meg fog jelenni a földön, másrészt viszont Krisztus imádása mellett, mely nélkül, mint mondotta, nem lennének jobbak a zsidóknál, sőt az atheistáknál sem. A gyülekezetek felkérésére megfelelt azokra a támadásokra is, melyeket a posen-i jezsuita kollégium indított Isten egységéről alkotott hittételük ellen. Hasonlóképen megcáfolta az áriánusokat is s híveinek száma egyre nőtt, különösen az ifjabb nemzedék körében. Végül is a brest-i zsinaton, Litvániában, 1588-ban, hol a dogmarendszer főbb pontjairól tartottak vitatkozást, nyilvánvalóvá lett, hogy, néhány kivételesen makacs ember kivételével, a nagy többség az ő oldalára állott s ettől kezdve ő lett a „Kiseb-
sebb egyház” elismert vezetője.

Ettől kezdve, mintegy ötven éven át, ragyogó életpálya nyílt meg a szociniánizmus számára Lengyelországban. Rakow lett a mozgalom szellemi fővárosa és központja. A kálvinista alapító maga is érdeklődni kezdett a szociniánizmus iránt s nyilvános hitvitát rendezett a kálvinisták és a szociniánusok között, melynek eredményeképpen 1600-ban maga is Socinushoz állott. Két évvel később iskolát is alapított számukra ugyanitt. Ennek tanárai tehetséges és egész Európában elismert hírnevű tudósok voltak s tanulóinak száma rohamosan szaporodott. Úgy katolikus, mint protestáns ifjak messze földről eljöttek, hogy tanulói legyenek az iskolának, úgyannyira, hogy hamarosan ezerre emelkedett a tanulók száma, melynek egyharmada a nemesek közül került ki. Rakow rövidesen „a szarmata Athén”

(Sarmatian Athens) elnevezést érdemelte ki Európa tudósainak körében. Még Németországból is oly nagy számmal jöttek ide a tanulók, hogy külön német nyelvű istentiszteletet kellett tartani számukra. Ebben az iskolában képezték a szociniánus lelkészeket s olyan tanárok, kiknek neve és híre mind máig fennmaradt. Krakóból kitűnő nyomdát hozattak s rajta szociniánus könyveket nyomattak, melyek révén ez a hitrendszer egész Európában ismertté lett. Ugyancsak Rakow-ban tartották Lengyelország antitrinitáriusai számára az egyetemes zsinatokat minden évben s erre a lelkészek és nemesek a királyság legtávolabbi részeiből is nagy számban jöttek el.

A királyság majd minden nagy városában templomokat építettek s minden nagyobb gyülekezet a templom mellett iskolát is tartott tenn, melyben valamelyik ifjú lelkész végezte az oktatást.

Bár a szociniánus felekezet volt a legkisebb a protestántizmus három lengyelországi formája között, mégis egyiknek sem voltak kiválóbb egyháztagjai, mint a szociniánusoknak. Láttuk, mily mértékben terjedt az a nemesség körében. Egyik apologistájuk később, az üldöztetések korszakából visszapillantást vetve e korra, hat oldalon át sorolja fel azoknak a nemeseknek és magasrangú állami hivatalnokoknak a nevét, akik az antitrinitarizmus és a szociniánizmus híveinek vallották magukat. Állítólag nem volt olyan nemes, sőt hercegi és nagyhercegi család sem Lengyelországban, mely legalább is rokonságban és közeli összeköttetésben nem állott volna szociniánusokkal. S az is kétségtelen, hogy rövid ideig Oroszország trónján ült (1605—1606) az az u. n. Ál-Demeter, az előzőleg uralkodott cár állítólagos fia, ki ifjúsága ideje alatt a szociniánus hitben nevelkedett. A lengyel irodalom egyik katolikus vallású történetírója viszont tanúsítja, hogy a szociniánusok magas szellemi szintje, mely az összes lengyel disszidensek fölött állott, maradandóan rányomta bélyegét a lengyel irodalomra.

A „Kisebb egyház“ okmánytára, bár sokáig őrizték féltő gonddal, végül is elveszett mégis, s így lehetetlen megmondani, mily mértékben terjedt el ez a hitforma. Adataink vannak azonban az 1612-ben Rakow-ban tartott zsinatról, melyen 400 képviselő volt jelen és az 1618-ban tartott zsinatról, melyen 459 képviselő jelent meg, valamint mind máig okmányszerűen bizonyítható 115 egyházközség létezése (de sok olyan is lehetett, melyekről ma már nincs okmányunk, sem biztos tudomásunk),

úgy, hogy mindezek alapján bátran következtethetünk 300 szociniánizmus gyülekezetre (s ez esetben nem sokkal volt kevesebb eklézsiájuk a szociniánusoknak, mint a reformátusoknak), bár ezek egy része hamar megsemmisülhetett az üldözések hatása alatt, vagy a pátronus változása folytán. Egyházi szervezetük tulajdonkép ugyanaz volt, mint a reformátusoké. Az egyházközségek a zsinatban egyesültek, melynek egyházi és világi képviselők voltak a tagjai. Valószínűleg minden palatinátus, vagy megye választott képviselői gyültek össze a zsinatba s a megyei zsinatok az egész királyság területén létező egyházközségek legfelsőbb szervében, az egyetemes zsinatban egyesültek, mely Rakow-ban gyült össze, egy-két hétig tartó tárgyalásra, minden évben egyszer. Minden (megyei) zsinat superintendens-t választott saját körzete számára, aki azután lelkészeket és tanítókat nevezett ki az egyházközségekbe s joga volt azokat kirendelni (más állomáshelyre) és elmozdítani; az egyházközségeket minden évben meglátogatta. Segítségére álltak a tanácsosok (presbiterek), akik egyháziak és világiak közül kerültek ki. Minden palatinátusban (megyében) évente egyszer hívták össze a (megyei) zsinatot, helyi érdekű zsinatokat azonban többször is tartottak, ha szükség volt rá. Az évi (megyei) zsinatokon a körzet mindazon ügyei tárgyalásra kerültek, melyek az egyházközségek javát szolgálták. Lelkészeket szenteltek, tanítókat avattak, misszionáriusokat bíztak meg, hogy a hitet más országokban is terjesszék, lelkészek és tanítók fizetését szavazták meg abból a közös alapból, melyet az egyházközségekre arányosan kivetett hozzájárulásokból hoztak össze; segélyeket utaltak ki reményteljes ifjaknak, hogy Rakow-ban, vagy külföldi egyetemeken készülhessenek a lelkészi pályára; segélyezéseket eszközöltek özvegyek, árvák és szükséget szenvedők számára; nyugdíjakat állapítottak meg visszavonuló öreg lelkészek és tanárok, tanítók részére; pénzt küldöttek külföldi, üldözött hittestvéreknek; a hívek között támadt ellentétekben bíráskodtak (mert a szociniánusok, Jézus tanításait követve, csak a legvégső esetben fordultak ügyeikkel állami bíróságokhoz); erkölcs ellen vétőket feddettek meg; könyveket, hitterjesztő értekezéseket adtak ki ezeken a zsinatokon. Ha valamilyen ügyben nem tudtak megegyezni a helyi zsinaton, azt az egyetemes zsinathoz terjesztették fel.

Ezekről a zsinatokról indultak ki azok a kibékülésre és egyesülésre felhívó ajánlatok is, melyeket a szociniánusok

intéztek gyakran a többi protestáns felekezetekhez, de amelyeket az orthodoxok kivétel nélkül mindig visszautasítottak. Faustus sohasem akart vallás-alapító lenni. Egyszerűen csak keresztény akart maradni. Egyike legérdekesebb írásainak az a beszéd, melyet az ingadozó református egyházhoz intézett s melyben meg akarta magyarázni nekik, hogy kötelességük egy nemzeti egyház keretei közt egyesülni „azokkal, akiket hibásan és igazságtalanul áriánusoknak és ebionitáknak hívnak”. Láttuk már, hogy miképen akartak a morvaországi anabaptistákkal egyesülni. Hasonló próbálkozást látunk a református egyház felé 1580-ban, mikor is a „Kisebb egyház” képviselői megjelentek a Lewartow-ban tartott református zsinaton, remélve, hogy erről az ügyről komoly beszélgetést tarthatnak. A reformátusok azonban szóba sem álltak velük, „minthogy annak az Ebionnak, Áriusnak és Samosatai Pálnak voltak a követői, akiket az egyház már rég kiközösített”. Egy másik kísérletük Rakowban 1598-ban járt sikertelenül, mire Socinus kinyomatta említett beszédét.

Néhány évvel később, mikor már teljesen nyilvánvalóvá lett, hogy a katolikusok, a jezsuiták úszítására, rendszeres irtó-hadjáratot folytatnak a protestánsok ellen, ismét megpróbálták a szociniánusok egyesülni a reformátusokkal. 1611-től kezdve több megbeszélést tartottak, melyek eleinte sikerrel is bíztattak, a hittételek különbözőségével szemben tanúsítandó türelmesség elve alapján. Időközben azonban a jezsuitáknak sikerült hozzáférkőzni a református vezetőkhez s feltűzelték őket a szociniánusok, mint a kereszténység ellenségei, ellen, úgy, hogy végül is a reformátusok kijelentették, csak abban az esetben hajlandók az egyesülést megvalósítani, ha a szociniánusok elfogadják az ők felfogásukat a szentháromságot, a helyettes elégtételt és a keresztséget illetően, egyik teológusok pedig könyvet írt, melyben kimutatta, hogy a két felekezet ép oly kevéssé egyesülhet egymással, mint a tűz a vízzel. Még az 1619-ben megkísérelt politikai együttműködést sem tudták létrehozni a katolikusok ellen. A reformátusok csak későn eszméltek rá, hogy csak egyesült erővel birkózhatott volna meg a protestantizmus a katolikus üldözéssel s kerülhette volna el a végpusztulást Lengyelországban, mely végül is bekövetkezett.

A holland mennonitákkal megkísérelt együttműködés több eredménnyel látszott biztatni, hiszen ezek a korábbi anabaptisták utódai voltak s sok pontra nézve egyetértettek a szoci-

niánusokkal. Mégis 1612-ben ez utóbbiak felhívását visszautasították, mint gyakorlatilag kivihetetlent. Húsz évvel később a holland remonstránsok, kik Kálvin dogmáit megtagadták s akiket ezért szörnyű üldözésnek és száműzetésnek vetettek alá, nyújtottak újabb reményt az egyesülésre. Mikor azonban 1632-ben ajánlatot tettek nekik erre nézve, visszautasították az ajánlatot, talán, mert már eddig is azzal vádolták őket ellenségeik, hogy titkos szociniánusok s ezért nem akartak semmi olyant tenni, mely ezt a gyanút valószínűsíthetné velük szemben. Így a szociniánusok minden próbálkozása fiaskóval végződött, hiába kerestek összeköttetést vallástestvéreikkel. Még 1645-ben is, mikor Thorn-ba barátságos megbeszélésre hívták össze az összes felekezeteket (Colloquium Charitativum) s mikor a katolikus üldözés nagyobb veszélyekkel fenyegetett, mint valaha, a szociniánusokat nem engedték a többi protestánsal együtt ott megjelenni.

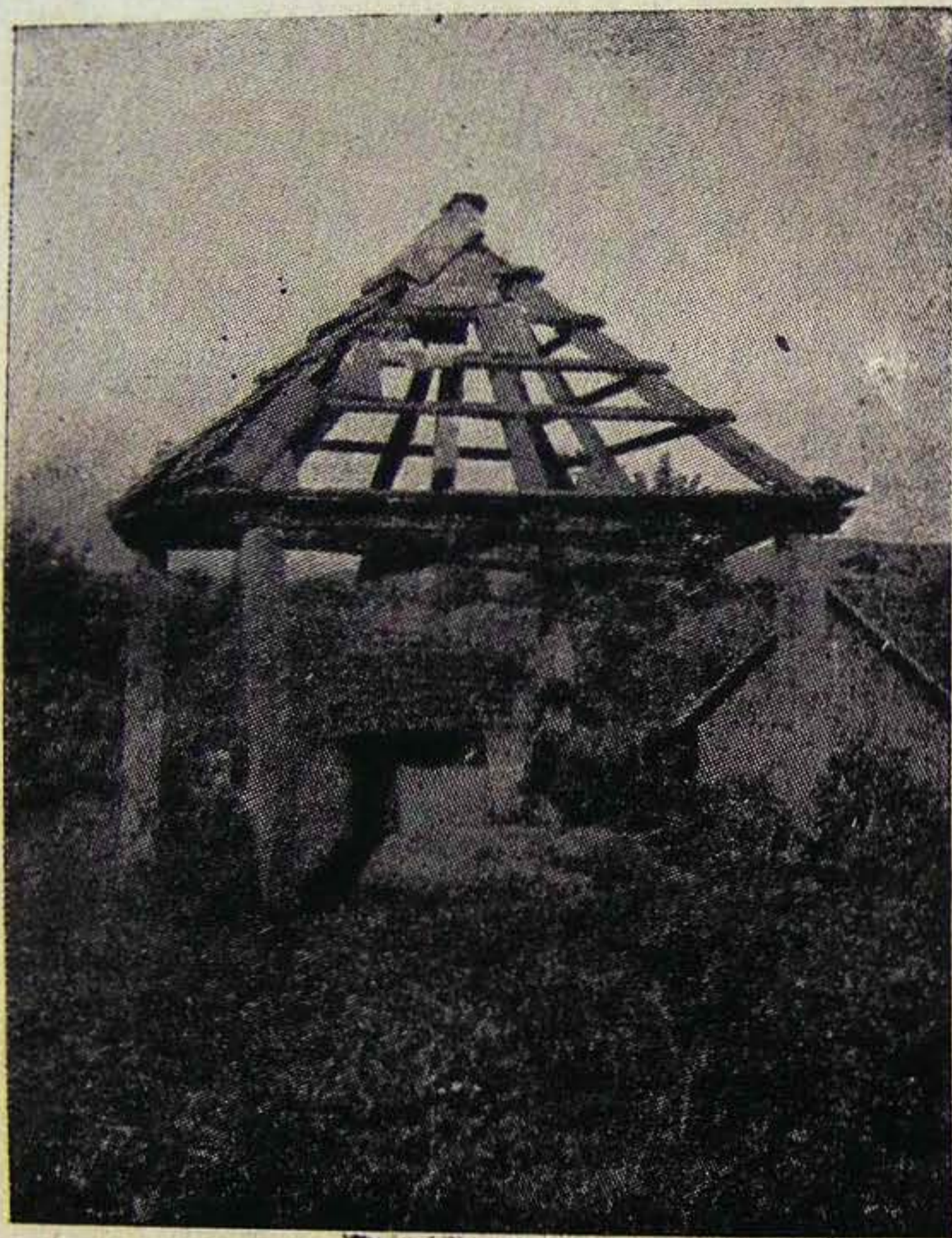
A szociniánusok mindazonáltal nagy lelkesedést és odaadást tanúsítottak hitük iránt, nemcsak az üldözések bátor elviselésében, hanem nézeteiknek buzgó és kitartó terjesztésében is. Létezésük utolsó pillanatáig csodálatosan lelkes és tevékeny propagandát fejtettek ki Lengyelországban. Kedvenc missziói módszerük a nyilvános hitvita volt s minden alkalmat megragadtak, hogy ilyent rendezhessenek. Mások lehettek gyávák és vonakodhattak a nyilvános vitáktól, ők azonban mindig készen állottak. E vitákat szerették tanult emberek eszmecseréihez méltóan rendezni meg, előírt szabályok és formaságok alapján, tézisekkel és antitézisekkel, ellenvetésekkel és cáfolatokkal, melyeket a vitatkozók illő sorrendben adtak elő, még pedig lehetőleg írásban is benyújtva azokat. Ezeket azután kinyomtatták s a nagyközönség rendelkezésére bocsájtották, hogy mindenki kényelmesen és részletesen belemélyedhessen azokba. Ezért sokkal inkább szerették az értelmet és az érvelést, mint a szenvedélyt és az ékesszólást. E viták leghíresebbjét a jezsuitákkal tartották. Végig a toll fegyverével harcolták ezt a szellemi párbajt, mely 1603-tól 1618-ig tartott. s több mint húsz kinyomtatott könyvet töltött meg. Ezekben az eszmecserékben a szociniánusok sohasem mutattak féltékenységet, s nem folytattak védekező taktikát, ellenkezőleg, rendszeren merészen támadtak. Viszont Socinus példájának követésével, aki mindig megőrizte jó módorát és mérsékletét, keresztényi magatartást tanúsítottak s ez által még ellenfeleik elismerését is gyakran kivív-

ták maguknak. Hasonlóképen sok követőt szereztek ama emelkedett szellem által is, melyet egymás között folytatott tárgyalásaikon a zsinatok alkalmával tanusítottak. A nyomda felhasználásáról már szólottunk. A nyomtatott termékek által nagy és rettegett befolyást gyakoroltak egész Európában. Nyomtatott írataik száma egyszerűen elképesztő, (a nagyon is hiányos lista, melyet ma ezekről készíthetünk, valami 500 önálló munkát, vagy kiadást foglal magában!) s ezekre katolikusok, lutheránusok és kálvinisták egész könyváraddal feleltek.

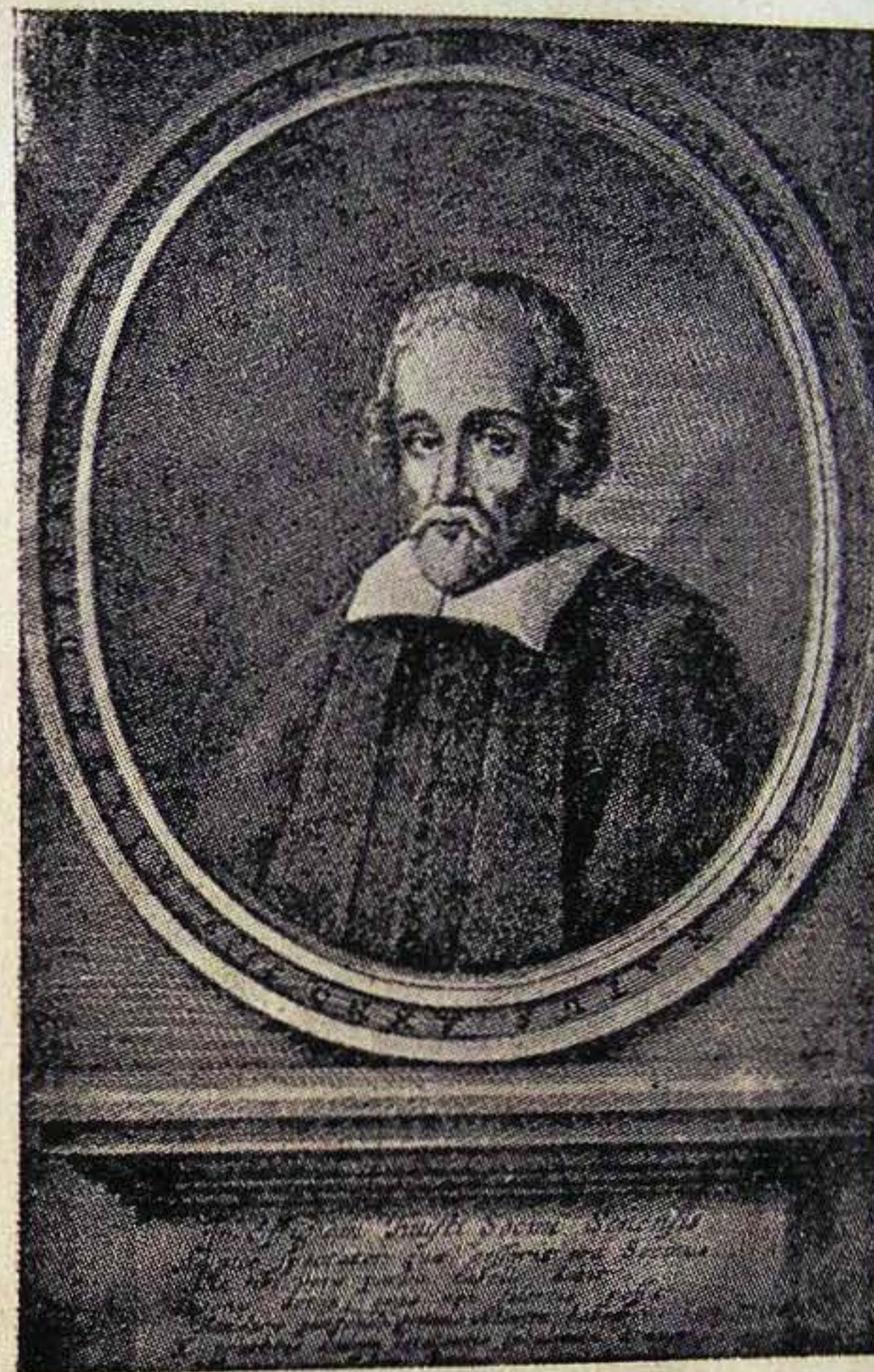
A szociniánusok Európa más országaiba is sok misszionáriust küldtek szét. Ezek ritkán merészeltek nyíltan prédikálni, hiszen a vallás szabad gyakorlata nem volt megengedve Lengyelországtól nyugatra; s igen sokszor elfogatásban, bebörtönöztetésben és száműzetésben részesültek hitük miatt, sokszor meg csak azzal a feltétellel engedték őket szabadon, ha ígéretet tettek, hogy a jövőben csendben maradnak. Legsikeresebb módszerük tehát az volt, hogy legműveltebb és legjobb modorú tudósaikat küldték külföldre, hogy azok befolyásos ismeretségekre, összeköttetésekre tegyenek szert, a beszélgetést vallásos tárgyakra tereljék, szociniánus könyveket hagyjanak maguk után ajándékkul s így befolyásolják a gondolkozás arisztokratáit. Ezen az úton Hollandiában már korán szép eredményeket értek el s hasonló esetekről értesülünk Német-, Francia- és Angol-országból is. Az eretnekség ellen hozott törvények azonban lehetlenné tették, hogy külföldön szociniánus egyházközségeket létesítsenek.

E néma-misszionáriusok legsikeresebbjei azok az ifjak voltak, akiket külföldi egyetemekre küldtek, hogy a Rakow-ban, a lelkészi pályára nyert képzettségüket ott tökéletesítsék. Ezek titkos követőket szereztek Leidenben, Straszburgban, Heidelbergben és főként Altdorfban,¹ mely a XVII. század elején néhány évig valóságos meleg-ágya volt a szociniánus propagandának. Ennek a tanintézetnek a rektorát, Dr. Sonert, a szociniánizmus igazságaira térítette néhány lengyel tanuló Leidenben, mialatt ő ott tanult s ő továbbra is levelezésben maradt a lengyel hittestvérekkel. A lengyel szociniánus tanulók nagy tömegben halgatták előadásait s bátorítására sok követőt szereztek az ott tanuló németek és más nemzetiségűek között. Ezek a fiatal

¹ Az itteni híres gimnázium 1623-ban egyetemi szintre emelkedett, 1809-ben azután egyesítették az erlangen-i egyetemmel.

Socinus Faustus síremléke Luclawice-ben
(Lengyelország) 1924-ben. Ezt azután ki-
javították a Prágában tartott nemzetközi
unitárius konferencia 1928-ban.

Socinus Faustus.
(1539—1604.)

Varsó a XVII. században.

Krakkó főtere a XVII. században.

szociniánusok titkos társaságot alakítottak s az akkori idők akadémiái szokásai szerint latin neveket adtak egymásnak, hogy titkukat így még jobban megőrizhessék. 1616-ban azonban titkukat mégis fölfedezték a hatóságok s ők börtönbe kerültek egy időre. Nehányan visszavonták tanításaikat, legtöbbjüket azonban száműzték, mire ezek hazatértek Lengyelországba. E külföldi propaganda eredményeképpen találkozunk Transylvániában és Lengyelországban oly sok idegen nevű és külföldi neveltetésű lelkésszel és tudóssal, kiket ezen az óton nyer meg a szociniánizmus s akik azért vándoroltak ily messzire, hogy hitüket békében gyakorolhassák.

Mielőtt a szociniánizmus az itt vázolt elterjedését elérte volna, Faustus meghalt. Fiatal felesége korán elhunyt s egy csecsemő-leánykát hagyott neki. Olaszországi birtokait már rég elkobozták s most megrendült anyagi helyzetben, egészségben és lélekben egyik baráti érzelmű nemes házában keresett menedéket Luklavice-ben, a Kárpátok alján, hol aztán 1604-ben, hatvanötéves korában, meg is halt. Állítólag később a fanatikus gyűlölet sírját felnyitotta s hamvait szétszórta, temetkezési helyét azonban ismerjük s mindmáig hirdeti nagyságát a fölötte emelt, időverte emlékmű. (Az emlékművet 1927-ben a Szabadelvű Keresztények Nemzetközi konferenciája kijavíttatta s újra felavatta. A fordító.) Életének utolsó éveiben szerető barátok vették körül, köztük az általa legtöbbször tartott Stoinski, a tudós és ékes-szóló, helyi fiatal lelkész. Socinus könyvek írásával s a gyülekezetek látogatásával töltötte idejét. Utolsó tudományos munkálkodása egy rendszeres hitvallás elkészítése volt, melyben a keresztény hitigazságokat foglalta össze a gyülekezetek használatára. Stoinskivel együtt azt a megbízatást kapta, hogy az 1574-ben kiadott s még mindig használatban levő kátét revideálja s ő a keresztény vallás tanításáról káté formában rövid rendszeres hittant hagyott maga után befejezetlenül (*Christianae Religionis brevissima Institutio*), valamint egy másik káté-töredéket is.

Stoinski is meghalt egy évvel Socinus után, be nem fejezett munkájukat azonban folytatta és befejezte haláluk után Schmalz, Moskorzowski és Völkel. A mű 1605-ben lengyel nyelven jelent meg Rakow-ban (latinul: *Racovia*), ezért *Catechismus Racoviensis* (*Rachovian Catechism* angolul. A fordító.) a neve. Ez a kis könyv, mely hat latin, egy német, két holland és két angol nyelvű kiadásban jelent meg eddig (nem is említve a „Gyermekek kátéjá“-t, mely ezen alapszik s amely lengyelül,

latinul és németül jelent meg eddig), több, mint két évszázadon át állandóan használatban volt, széles körökben ismerték Európában, és számtalan feleletben, támadásban részesült az orthodox teológusok részéről, akik állandóan attól rettegték, hogy annak tanításai elterjednek egyházaikban. Ez a kis mű kétségtelenül többet tett az unitárizmus terjesztésének az érdekében, mint bármiféle más könyv (az Új-testamentum kivételével). Tanítása tehát külön figyelmet érdemel.

A szociniánizmus alapmotivuma ez a bibliai hely: „Az pedig az örök élet, hogy megismerjened téged, az egyedül igaz Istent, és akit te elküldöttél, a Jézust Krisztust”. (Ján. XVII. 3.) A keresztény vallás pedig az az út, melyen ezt az örök életet el lehet nyerni, amint azt a Szentírásban (különösen az Új-testamentumban) találjuk, melyet sok bizonyíték alapján igaz forrásnak kell tartani, melyet könnyen meg lehet érteni, s melyben minden bennefoglaltatik, ami az üdvösségre szükséges. Az egész könyv tehát a tanítások bizonyítékait a Bibliából veszi s csak néhány esetben hozza fel az orthodox dogmákkal szemben azt az érvet, hogy azok az ésszel ellenkeznek.

Az ember természeténél fogva halandó s az egyetlen út, melyen az örökéletet elnyerheti, Isten és Krisztus ismerete. Igen fontos tehát, hogy ez az ismeret helyes legyen, máskülönben az örökélet elnyerésébe vetett reménységünk veszélybe kerül. Ezért tehát tudnunk kell, hogy Isten személyében egy, mert a szentháromság hite könnyen lerombolhatja az egy Istenbe vetett hitet. Azt is tudnunk kell, hogy Krisztus természeténél fogva igazi ember, bár nem egyszerű (hétköznapi) ember, hiszen csodásan született. E két fő tétellel kapcsolatban hosszú érvelések következnek az orthodox nézetek ellen.

El kell ismernünk azonban Krisztust istennek, mert neki isteni hatalma van felettünk s ezért őt imádnunk s szükségünkben őt segítségül hívunk kell. Imádjuk őt magasztos fenségéért s hívjuk segítségül isteni ereje miatt. Akik ezt nem teszik, nem keresztények. Jézus bűn nélkül való volt és csodákat vitt véghez. Feltámadott halottaiból s ez által biztosított minket, hogy mi is fel fogunk támadni. Feltámadása tehát sokkal fontosabb, mint halála, habár halálával megmutatta nekünk bűnös embereknek, miképen térhetünk vissza Istenhez s miképen békülhetünk meg Vele.

A Szentlélek nem külön személy az istenségben, hanem Istennek ereje, mely a magasból száll alá az emberekre.

Nincs eredeti bűn, sem előre-elrendelés s az emberek Isten előtt csak Krisztusba vetett hitük által lehetnek kedvessé, ki most a mennyekben él s állandóan közbenjár érdekünkben. Onnan fog eljönni, hogy ítéljen elevenek és holtak fölött.

Csak egy szentség van, az úrvacsora, amely az emlékezés szertartása. A keresztség csak külsőleges szertartás, mely által a megtértek nyilvánosan elismerik Krisztusba vetett hitüket. A gyermek-keresztelés Szentírás-ellenes, bár, akik ezt gyakorolják, anélkül, hogy másokat is erre kényszerítenének, nem ítélendőek el és nem üldözendők. Az egyház keresztények társasága, akik helyes hittételeket vallanak és gyakorolnak.

Ezek azok a tanítások, (a rendes, kérdés-feleletr endszerű, káté alakban előadva) amelyek a rakowi káté első kiadásából a leginkább szembetűnőek a mai olvasó számára. A későbbi kiadások nagyon kibővítették s részben meg is változtatták az első kiadást. A tanítások azonban lényegükben úgy maradtak, amint azt itt előadtuk. Megfigyelhetjük, hogy e Káté szoros összhangban van az apostoli hitvallással. S tényleg a szociniánusok mindig arra hivatkoztak a későbbi hitvallásokkal szemben. Az is érdekes, hogy, a keresztelés kivételével, alig találunk valamit e Kátében az anabaptisták és az áriánusok jellegzetes tanításaiból, bár egyes helyeken és néhány lelkésznél ez időben még megtalálhatjuk azokat. Ez a Káté távol áll attól, hogy orthodox legyen, de a mai unitárizmustól is ép oly távol áll. A lényeg azonban ott van. A hittételek tekintélyétől való eltávozás, a Szentírás magyarázásának tudományos és független módja, a józan észre való hivatkozás, a helyes magaviselet hangsúlyozása (a két utóbbi fokozottabb mértékben jelenik meg a későbbi kiadásokban) és a különböző nézetekkel szemben tanúsított türelmesség, mely a Kátében feltalálható, már megközelíti a XX. század unitárizmusának alapelveit.

Valamely vallásnak az igazi jellege és értéke azonban nem ismerhető meg annak kátéjából, vagy hittételeiből. Amint hogy az ember jellege és értéke sem mérhető felcsontvázából. Ha meg akarjuk ismerni a szociniánizmust, nemcsak elméletét, hanem gyakorlatát is vizsgálnunk kell. Részt kell vennünk istentiszteletein, meg kell hallgatnunk az egyházi beszédeket, az énekeket, az imákat, meg kell figyelniük a hívek komolyságát és vallásosságát s mindenekfölött vizsgálnunk kell, hogy milyen jellemeket nevelt, hogy viselkedtek követői a mindennapi életben. Sajnos, mindezeket nem tehetjük meg, mert, amint látni

fogjuk, a szociniánizmus egy század után tragikus véget ért. Szerencsére azonban adatok maradtak fenn egyházi szokásaikról és magaviseletükről is. Ezekből tudjuk, hogy a szociniánusok Lengyelországban, és száműzetésükben is, őszintén hitbuzgó emberek voltak. A vasárnapot szigorúan megtartották. Ünnepek és vasárnapokon két-három istentiszteletet tartottak, melyre a hívek sokszor igen nagy távolságokból jöttek el. Egyházi beszédeket szerdán és pénteken is hallgattak s gyakorta szenteltek napokat a böjtnek és az imádságnak. Minden nemes ember házában volt kápolna, melyben naponta kétszer bibliaolvasásból és imából álló házi istentiszteletet tartottak. Az úrvacsorát szentnek tartották s nagy hiánynak érezték, ha nem élhettek vele. Az egyéni vallásosságot az életben hangsúlyozták. Ha az egyháztagok szétszórta éltek, távol a gyülekezet áldásaitól, mindent elkövettek, hogy időről-időre lelkészeket küldjenek hozzájuk, hogy azok prédikáljanak és kiszolgáltassák nekik az úrvacsorát.

Erkölcsei elveik szigorúak voltak s szigorúan be is tartották azokat. Az egyházi fegyelem rendes része volt egymásnak megvizsgálása és testvéri megintése. Ha valamelyik egyháztag rosszat tett s nem mutatott megbánást bűne fölött, az egyházi gyűlés (istentiszteleten is) foglalkozott az ügyel s mindaddig eltiltotta a bűnöst az úrvacsorától, amíg az meg nem javult. Bár az anabaptista hittételeket nem foglalták bele a Kátéba, sokan közülök követték azoknak az életmódra való előírásait. Mindent elkövettek, hogy istentiszteletüket és életüket az első keresztényekéihez hasonlóvá tegyék. Gondosan segítették a szegényeket, az özvegyeket és az árvákat. Nem harcoltak, nem mentek törvényre, nem bosszulták meg a sérelmeket, nem tartottak jobbágyokat. Békések voltak, türelmesek, gyöngédek, megbocsájtók, nem-hivalkodók, s mindenképen példaadó életet éltek. Sok tekintetben hasonlítottak a későbbi kvékerekhez (Quakers), bár túlzó elveiket és életmódjukat nem mindig és nem mindenki valósította meg az egyháztagok közül. S bár az idő múlásával túlzásaik sok tekintetben módosultak, az anabaptista örökség mindig meglátszott rajtuk s egész történetük folyamán sokan akadtak köztük, akik vonakodtak fegyvert fogni, vagy állami hivatalt viselni. Mindezeket barátaik és ellenségeik egyaránt tanúsítják róluk. Láttuk már, mily lelkesen terjesztették hitelveiket, a következő fejezetben pedig látni fogjuk, milyen megadással viselték el az üldöztetéseket inkább, semmint,

hogy feladják azokat. Nemrégiben, katolikus szerző írta meg róluk, hogy a lengyel „áriánizmus“ a lengyel vallás-történelem legérdekesebb fejezete volt és hogy egyetlen más lengyel felekezet sem mutathat fel oly magas százalékot az irodalomban a XVII. században; és hogy egyik oka annak, hogy számuk nem lett nagyobb, a vallásos élet terén felállított magas mértékük volt.

XVIII. FEJEZET.

A szociniánizmus hanyatlása, bukása és száműzetése Lengyelországból.

1638—1660.

Az előbbi fejezetben azt az örvendetes történetet beszél-
tük el, melynek során a szociniánizmus, minden nehézséggel
megküzdve, széleskörű befolyásra tett szert Lengyelországban.
Időközben azonban egyre gyűltek a fellegek a láthatár alján,
hogy végül is viharrá erősödve elsöpörjék nemcsak a szoci-
niánizmust, hanem végül az egész lengyel protestántizmust is.
Ezt a történetet azonban az elején kell kezdeni.

A protestántizmus a sandomir-i egyezésben (Consen-
sus Sandomiriensis) 1570-ben érte el emelkedésének tetőpont-
ját s ekkor a katolikusok hatalma igen csekély, képviselőjük
az országgyűlés két házában alig számottevő volt. Röviddel ez-
után az orthodox protestánsok javasolták, hogy az „áriánusok“-at
száműzetéssel büntessék. A katolikusok azonban ebbe nem
mentek bele, mert ezáltal, véleményük szerint, a többi pro-
testáns helyzetét erősítették volna. A fenti „egyezség“-et az
orthodox protestáns felekezetek újra és újra megerősítették,
mintegy huszonöt éven át, a „Kisebb egyház“-at azonban min-
dig kizárták belőle. Ennél többet azonban akkoriban nem tet-
tek a szociniánusok ellen. A veszedelem, ehelyett, most katho-
likus részről közeledett. Hosius bibornok indította, ez a nagy-
tudású és csodálatraméltó egyéni tulajdonságokkal, jellemmel
bíró férfiú, akit azonban meggyőződése túlzó katolikus hit-
védővé tett. Azt tartotta, hogy az Egyház kárára lenne, ha a
lengyel kormány megtartaná azokat a törvényeket, melyeket
a protestánsok védelmére hoztak, a protestánsok védelmére,
akik pedig teljes megsemmisítésre méltók.